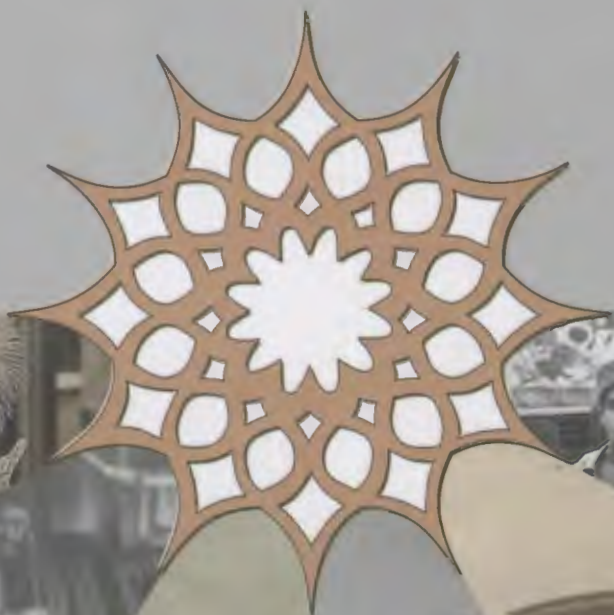

کلان روایت‌ها در تاریخ‌نگاری ایران دوره قاجار

(۱۲۶۴-۱۲۱۰ ه.ق)

محمد امیر احمدزاده

ژوبه شگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

برنام‌پروردگار یکتا

کلان‌روایت‌ها در تاریخ‌نگاری ایران دوره قاجار

(۱۲۱۰-۱۲۶۴ هـ.ق)

دکتر محمدمیر احمدزاده

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تهران ۱۴۰۰

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

فروشگاه کتاب: خیابان کریم‌خان‌زند، بین قرنی و ایرانشهر، پلاک ۱۷۶، تلفن: ۸۸۳۱۷۱۹۲

کلان روایت‌ها در تاریخ‌نگاری ایران دوره قاجار

(۱۲۱۰-۱۲۶۴ ه. ق.)

مؤلف: دکتر محمدامیر احمدزاده

مدیر انتشارات: یدالله رفیعی

مدیر تولید و نظارت: سیدمحمدحسین محمدی

ویراستار صوری: سیاوش صفری

صفحه‌آرا: جابر شیخ محمدی

مستول فنی: عرفان بهار دوست

چاپ اول: ۱۴۰۰

شمارگان: ۳۰۰ نسخه

چاپ و صحافی: گام اول

قیمت: ۶۶۰۰۰ تومان

حق چاپ برای پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی محفوظ است.

سرشناسه: احمدزاده، محمدامیر، ۱۳۵۹-

عنوان و نام پدیدآور: کلان‌روایت‌ها در تاریخ‌نگاری ایران دوره قاجار (۱۲۶۴-۱۲۱۰ ه. ق.)، محمدامیر احمدزاده.

مشخصات نشر: تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۴۰۰.

مشخصات ظاهری: ۳۰۰ ص.

شابک: 978-622-7689-14-3

وضعیت فهرست نویسی: فیا

یادداشت: کتابنامه: ص. ۲۸۱ - ۳۰۰.

موضوع: تاریخ‌نویسی -- ایران -- تاریخ -- قرن ۱۳ ق.

موضوع: Historiography -- Iran -- History -- 19th century

شناسه افزوده: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

شناسه افزوده: Institute for Humanities and Cultural Studies

رده بندی کنگره: DSR ۱۳۱۳

رده بندی دیویی: ۹۵۵/۰۰۷۲

شماره کتابشناسی ملی: ۷۶۳۳۵۳۹

وضعیت رکورد: فیا

فهرست مطالب

۹	مقدمه
	فصل اول: بازتاب مسئله هویت و تبار قاجارها در روایت مورخان ایرانی
۱۹	مقدمه
۲۲	۱. چهارچوب نظری بحث
۲۸	۲. مسئله تبار و هویت قاجارها در آثار مورخان صدر قاجاریه
۳۱	۱.۲. روایت ساروی از هویت قومی قاجارها
۳۲	۲.۲. هویت قومی قاجارها در نگاه دنبلی
۳۳	۳.۲. روایت محمدصادق مروزی از تبار قاجارها
۳۶	۴.۲. رویکرد خاوری به نسب و کنش های ایل قاجار
۳۸	۵.۲. روایت های هویتی اعتضادالسلطنه در اکسیرالتواریخ
۴۱	۶.۲. روایت محمدحسین اورجانی بدایع نگار از هویت قاجارها
۴۴	۷.۲. محمود میرزا قاجار و بازنمایی هویت قاجارها در آثار او
۴۷	۳. هویت ایران محور در روایت های مورخان
۵۲	۴. الگوی هویت سیاسی در روایت پردازی مورخان قاجار
۵۷	۱.۴. بازنمایی هویت جغرافیایی با طرح مرزهای سیاسی جدید در منابع تاریخ نگاری
۶۴	۲.۴. مؤلفه های هویت اجتماعی در تحلیل متون تاریخ نگارانه
۶۴	۱.۲.۴. نسب نامه نویسی و هویت ایلی قاجارها به مثابه طرح هویت اجتماعی آنان
۶۷	۲.۲.۴. عناصر هویت فرهنگی - دینی در متون تاریخ نگاری

۴ کلان روایت‌ها در تاریخ‌نگاری ایران دوره قاجار

۵. نشانه‌های «تغییر هویت ایرانی» در منابع تاریخ‌نگاری
۷۳ ۱. طرح مفاهیم جدید به منظور تکوین تدریجی هویت نوین فرهنگی - اجتماعی
۷۳
۲. طرح «دیگری هویتی» در روایت مورخان از فرنگستان
۷۸
۳. تشکیل ارتش دائمی راهبردی جدید برای تغییر کارکرد و هویت نظامی ایران
۷۹
۶. جمع‌بندی
۸۳

فصل دوم: مسئله مشروعیت و برجستگی آن در اندیشه مورخان

۱. مبانی نظری «مشروعیت»
۸۵
۱.۱ منابع اقتدار
۸۶
۲.۱ انواع اقتدار
۸۶
۳.۱ انواع مشروعیت
۸۷
۲. مبانی مشروعیت در حکومت قاجاریه
۸۸
۱.۲ مبانی «استیلابی» حق مشروعیت در حکومت‌های قبایلی
۸۹
۲.۲ مبانی «دینی» برای مشروعیت حکومت
۹۲
۳.۲ «میراث کهن ایرانی» و مسئله مشروعیت
۹۷
۴.۲ «رعیت پروری» و مسئله مشروعیت
۱۰۰
۵.۲ غلبه مشروعیت مبتنی بر «اصالت نسبی و خاندانی» قاجارها در متون تاریخ‌نگاری
۱۰۰
۳. گونه‌های مشروعیت در متون تاریخ‌نگاری دوره قاجاریه
۱۰۴
۴. بازتاب مسئله مشروعیت در تواریخ صدر قاجاریه
۱۰۵
۱.۴ مشروعیت قاجارها در رویکرد رستم‌الحکما: از تأیید تا انتقاد از حکومت
۱۰۶
۲.۴ ساروی و اندیشه سیاسی یک‌جانبه؛ تأکید بر حقانیت تام پادشاهی
۱۱۶
۳.۴ خاوری شیرازی و نگرش نقادانه و مقایسه‌ای به مسئله سیاست و حکومت
۱۲۳
۴.۴ عبدالرزاق دنبلی؛ اندیشه سیاسی و طرح راهکار در مناسبات سلطان - رعایا
۱۲۸
۵.۴ رویکرد میرزا محمدصادق مروزی به اندیشه سیاسی
۱۳۵

فهرست ۵

- ۱۳۷ ۶. محمدحسین بدایع‌نگار اورجانی و التزام به نگارش تاریخ فتحعلی‌شاه
۱۳۹ ۷. اندیشه سیاسی اعتضادالسلطنه و روایت عصر محمدشاه
۱۴۱ ۸. جهانگیرمیرزا و روایت الگوی سیاست در تاریخ نو
۱۴۲ ۵. جمع‌بندی

فصل سوم: مسئله جنگ در روایت مورخان دوره اول قاجاریه

- ۱۴۸ مقدمه
۱۵۰ ۱. رویکردهای اصلی به مسئله جنگ
۱۵۰ ۱.۱. تلقی دینی از جنگ
۱۵۲ ۲.۱. رویکرد واقع‌گرا به جنگ
۱۵۴ ۲. بازتاب مسئله جنگ در تاریخ‌نگاری‌های صدر قاجاریه
۱۵۸ ۳. محورهای تاریخ‌نگاری جنگ
۱۵۸ ۱.۳. ترغیب حس میهن‌پرستی و وطن‌دوستی
۱۵۹ ۲.۳. گرایش به سمبلیسم و نمادگرایی تاریخی
۱۵۹ ۳.۳. ارجاع و استناد به متون دینی و مذهبی
۱۶۰ ۴.۳. طرح اهداف عالی انسانی در متون تاریخ‌نگاری
۱۶۲ ۴. بازتاب تبیین فاجعه و یادکرد جنگ در آثار مورخان
۱۶۲ ۱.۴. عبدالرزاق دنبلی؛ اصلی‌ترین راوی رخداد‌های جنگ
۱۶۴ ۲.۴. روایت مروزی در آهنگ سروش (یادداشت‌هایی درباره جنگ‌های ایران و روس)
۱۶۷
۱۶۹ ۳.۴. جنگ و سرحدات ایران در روایت خاوری
۱۷۱ ۵. تفکیک هویتی بنابه تمایزات فرهنگی و قومی در متون تاریخ‌نگاری عصر جنگ
۱۷۱ ۱.۵. خاطره جمعی و سرنوشت مشترک در عصر جنگ
۱۷۲ ۲.۵. کاربست القاب و عناوین ایرانی برای پادشاه قاجار
۱۸۲ ۳.۵. آگاه کردن مخاطب از سیاست‌های استعماری و ضرورت تقابل با آن
۱۸۳ ۶. انعکاس حوزه‌های موضوعی جدید در روایت مورخان دوره اول قاجاریه

۶ کلان روایت‌ها در تاریخ‌نگاری ایران دوره قاجار

- ۱۸۷ ۱.۶ مسئله جنگ و رشد علت‌شناسی تباهی ایران در روایت مورخان
- ۱۸۸ ۲.۶ روایت از ایران با هر قومیت و مذهبی
- ۱۸۹ ۷. مورخان و بررسی علل شکوه و سعادت ایران باستانی در جبهه‌های جنگ
- ۱۸۹ ۱.۷ بدگویی از مهاجمان خارجی
- ۱۹۰ ۲.۷ بازتولید نشانه‌های فرهنگی ایران باستانی در متون تاریخی و ادبی
- ۱۹۰ ۳.۷ همانندسازی شخصیت‌ها و حوادث
- ۱۹۱ ۴.۷ افتخار به ایران پس از اسلام در روایت مورخان
- ۱۹۱ ۸. قهرمان‌گرایی و ترسیم الگوهای ترکیبی در روایت مورخان
- ۱۹۵ ۹. انعکاس تاریخ‌نگاری جنگ‌ها در روایت مورخان قاجار
- ۱۹۵ ۱.۹ روایت شکست قشون ایران و واکنش اجتماعی به آن
- ۱۹۹ ۲.۹ انعقاد متارکه جنگ گلستان و قرارداد ترکمانچای
- ۲۰۱ ۱۰. جمع‌بندی

فصل چهارم: بازنمایی مسئله فرنگ و فرنگی در منابع تاریخ‌نگاری

- ۲۰۴ مقدمه
- ۲۰۴ ۱. مناسبات خارجی ایران در نیمه اول قرن سیزدهم قمری
- ۲۰۵ ۱.۱ مناسبات ایران و انگلیس
- ۲۰۹ ۲.۱ روسیه تزاری و مسئله سیاست خارجی ایران
- ۲۱۱ ۳.۱ نقش فرانسه در سیاست خارجی دوره قاجار
- ۲۱۲ ۴.۱ مناسبات ایران و عثمانی در نیمه اول قرن سیزدهم قمری
- ۲۱۴ ۲. سیاست خارجی شاه‌محور در دوره قاجار
- ۲۱۷ ۳. بررسی مسائل اصلی روابط خارجی ایران در عصر مواجهه
- ۲۳۵ ۴. بازنمایی سیاست خارجی ایران در منظر مورخان صدر قاجاریه
- ۲۳۵ ۱.۴ دنبلی و رویکرد او به مسئله روابط خارجی
- ۲۴۱ ۱.۱.۴ علوم و فنون جدید از نگاه عبدالرزاق دنبلی
- ۲۴۳ ۲.۱.۴ اروپاییان از نگاه عبدالرزاق دنبلی

فهرست ۷

- ۲۴۶ ۲.۴ رویکرد وقایع‌نگار مروزی به مسئله مناسبات خارجی
- ۲۴۸ ۳.۴ روایت رستم‌التواریخ از سیاست خارجی
- ۲۵۰ ۴.۴ روایت خاوری شیرازی از مسئله فرنگ
- ۲۵۵ ۵.۴ دنیای بیرونی و سیاست خارجی در نگاه خاوری شیرازی
- ۲۵۹ ۶.۴ روایت اعتضادالسلطنه از مناسبات خارجی با غرب قرن نوزدهم
- ۲۶۲ ۷.۴ جهانگیرمیرزا و بی‌اعتنایی به جهان غرب
- ۲۶۴ ۵. جمع‌بندی
- ۲۷۵ نتیجه‌گیری
- ۲۸۱ منابع و مأخذ

مقدمه

متون تاریخ‌نگاری یکی از میراث‌های فرهنگی هر جامعه‌ای اند که می‌توان بازتاب مسائل عصرشان را در روایت‌پردازی آنان یافت. اینکه مسائل کلان و اساسی مطرح‌شده در متون تاریخ‌نگاری دوره قاجاریه کدام‌اند و چه جایگاهی در رویکرد و روایت‌پردازی مورخان نیمه اول دوره قاجاریه داشته‌اند مسئله نوشتار پیش‌روست. رویکرد تحقیق مبتنی بر تحلیل تاریخی و بازنمایی و تفسیر روایت‌هایی است که به صورت‌بندی جدیدی از روایت مورخان درباره مسائل دوره قاجار کمک می‌کند. آنچه به عنوان دستاورد کلی بحث می‌توان آورد این است که حکومت قاجار همچون هر حکومت نوآسیسی در ابتدای عمر خود با بحران هویت و مشروعیت مواجه بوده است؛ در نتیجه حجم عظیمی از مباحث و روایات مورخان رسمی به این دو مسئله متمرکز شده است. گفتمان هویت به مثابه مسئله عصر تأسیس در تواریخ دوره اول قاجاریه گرچه رنگ‌وبوی «ایلی - قومی» دارد، به تدریج به سمت هویت سرزمینی ایران باستان و هویت اسلامی با طرح ممیزات خاص هر کدام پیش‌رفته است. علت توجه مورخان به مسئله هویت را می‌توان در اتصال آن به مسئله مشروعیت از یک سو و از سوی دیگر، رویارویی نابرابر با فرنگ مدرنی دانست که متفاوت با اعصار گذشته به تأثیرگذاری یک‌جانبه در جامعه شرق روی آورد. مسئله دیگری که در متون تاریخ‌نگاری رسمی قاجاری انعکاس چشم‌گیری دارد «گفتمان جنگ» است که مورخان با رویکردی عینی و واقع‌گرایانه به

مسئله جنگ‌های مدرنی که ایران در برابر روسیه تزاری با آن مواجه شد پرداخته‌اند. مسئله چهارم قابل طرح در متون تاریخ‌نگاری قاجاریه را مناسبات خارجی، قرائت و خوانش از «دیگری قدرتمند فرهنگی» و اهمیت مسائل دنیای پیرامونی تشکیل می‌دهد. این رویکرد به تدریج ایران را از الگوی روابط خارجی به سوی اتخاذ یک سیاست خارجی و تشکیل نهادهای مدرن سیاست‌گذار در عرصه مناسبات خارجی به پیش می‌برد و در رویکرد مورخان قاجار با گذر زمان درک نسبتاً روشن‌تری از فرنگ متری و رویه‌های تمدنی - استعماری آن بازتاب یافته است.

تاریخ‌نگاری نیمه اول قرن سیزدهم قمری در ایران عمدتاً متأثر از الگوبرداری نوشتارهای تاریخی از فضای سنت‌ها و ارزش‌های فرهنگی و سیاسی جامعه ایران تحت تسلط قدرت قاجاریه بود. این موضوع در گونه‌شناسی الگوهای تاریخ‌نگاری ایرانی اعم از تاریخ‌های محلی و تاریخ‌های سلسله‌ای، که اغلب معطوف به طرح ارزش‌های قبایلی - ایلی به عنوان الگوی غالب در فرهنگ سیاسی و مناسبات اجتماعی هویت تاریخی است، بازتاب یافته است. اغلب مورخان نیمه اول حکومت قاجاریه، ضمن آگاهی از تحولات دنیای بیرونی و رشد دانش جدید، از تحصیلات سنتی برای نگارش تاریخ برخوردار بودند که این امر موجب شد تاریخ‌نگاری را به مثابه فعل و عملی دیوانی پیگیری کنند تا به عنوان یک دانش و حوزه معرفتی. طبعاً این دیوان‌سالاران ایرانی ضمن علاقه‌مندی به میراث ارجمند فکری - فرهنگی و سیاسی ایران بر آن بودند که تاریخ حکومت قاجارها و ظهور رهبران نظامی - سیاسی آن را در تسلسل و تداوم تاریخی با ادوار کهن و باستانی ایران و سلطنت‌های قدیم ترسیم کنند و بدین ترتیب از ذهنیت تاریخی - اجتماعی خود به عنوان بخشی از جامعه ایران برای تبیین جایگاه و اهمیت پادشاهی جدیدالتأسیس و اتصال الگوی حکمرانی رهبران جدید به پادشاهان ایرانی قدیم بهره بگیرند. بنابراین،

همه اقدامات منشیان و دبیران و اهل دیوان سالاری ایرانی در مقام مورخ و ادیب عبارت است از تأثیرپذیری ناآگاهانه یا آگاهانه از رسالت منشیانه خود برای ثبت تاریخ معاصر زمانه در چهارچوبی اندیشیده. مورخان قاجار هم به خاطر الگوبرداری از سنت تاریخ‌نویسی ماسبق خود یعنی مکتب استرآبادی و هم با توجه به سپری کردن عمر و حرفه در مکتوب‌نویسی منشیانه و ملفوفه‌نویسی دبیران عمدتاً از موضع ادیب و منشی به سنت‌های سیاسی و تاریخی می‌پرداختند که نتیجه آن تولید متون نسبتاً منشیانه با درجه‌هایی از تفاوت در سطح بود. مورخان رسمی قدرت سیاسی قاجار به مانند اغلب هم‌سلکان خود در ادوار پیشین به ثبت تاریخ براساس ارزش‌های فرهنگی و قومی مسلط در زمانه با نظر به کارکردهای تاریخی ثبت وقایع مشغول بودند.

بنابراین، متون تاریخ‌نگاری بخشی از اندیشه سیاسی ادوار گوناگون تاریخ ایران را در بر گرفته‌اند و بخشی از اندیشه سیاسی هر دوره را باید در لافافه متون تاریخ‌نگاری آن جست‌وجو کرد. اهمیت طرح بحث و پرداختن به چنین موضوعاتی از این روست که تاریخ‌نگاری در دوره قاجار از حیث کمی و کیفی متحول و دگرگون شد؛ اولین نشانه‌های تغییر در نشر و سبک نگارش تجلی پیدا کرد، سپس به تدریج دامنه تحول به محتوا و نگرش تاریخ‌نگاران کشیده شد. افق و حیطه تاریخ‌نگاری هم از محدوده جغرافیا و فرهنگ ایران زمین و سرزمین‌های همجوار فراتر رفت و به قلمرو تاریخ جهان بسط یافت. تنوع و تکثر بی‌سابقه‌ای در نوشته‌های تاریخی و مورخان صورت گرفت و نگارش و مطالعه تاریخ از محدوده انحصاری دیوان‌سالاران ادیب خارج گردید و برخی نویسندگان از این حد هم فراتر رفتند. محتوای مطالب تاریخی را از وصف سرگذشت شاهان و جنگ‌ها به مباحث اجتماعی و اقتصادی گسترش دادند و به نقادی تاریخ‌نگاری سنتی پرداختند. در ادامه، اسلوب و فن تاریخ‌نگاری علمی جدید را پایه‌گذاری کردند و بردرک و فهم فلسفی از تاریخ تأکید

ورزیدند. مسئله تحقیق حاضر بر این مبنا استوار است که بکاود کلان روایت‌های موجود در تاریخ‌نگاری دوره اول حکومت قاجاریه کدام‌اند و چه نسبتی با وضعیت سیاسی و فرهنگی جامعه داشته‌اند؟

با تأسیس حکومت قاجار جغرافیای تاریخی ایران، پس از دوره‌هایی از تلاطم ناشی از فقدان حکومت متمرکز، مجدداً از چهارچوب جغرافیایی و ثبات نسبی در قلمرو سرزمینی برخوردار شد و عصر حیات حکومت‌های محلی و منطقه‌ای با شکل‌گیری نظام سیاسی و متمرکز قاجاریه در ایران پایان یافت. تشکیل حکومت متمرکز به بازآفرینی جریان و سنت‌های سیاسی - فرهنگی ایران از جمله توسعه مکتب بازگشت ادبی، توسعه فرهنگی و رشد ساختارهای اداری - سیاسی کمک کرد. به تدریج شاهد آن هستیم که حکومت قاجاریه با توسعه الگوی نظام سیاسی پادشاهی بر مبنای میراث و سنت‌های ایرانی پا گرفت و تحقق چنین مسئله‌ای بر اثر مشارکت فعال اثرگذار صاحبان قلم و دیوان‌سالاران ایرانی از جمله حاج ابراهیم خان کلانتر و خاندان قائم‌مقام صورت واقعی به خود گرفت. گرچه این ساختار قدرت سیاسی جدید بر مبنای انتساب به ایل قاجار شکل گرفت، مقدمات و زمینه‌های رشد دیرین و دیوانیان ایرانی را بر اثر تغییر در محتوای ساختار سیاسی و نیز متأثر از تحولات بیرونی عصر مدرن به پیش برد.

در عرصه تاریخ‌نگاری نیز، مؤلفه‌هایی که باعث تغییرات تدریجی در محتوای متون دوره قاجاریه شد عبارت‌اند از ۱. تغییر و تحول تدریجی در بسترهای اجتماعی - فرهنگی ایران دوره قاجار، به گونه‌ای که ایران از جامعه‌ای دینی و سنتی که تداوم اندیشه‌ها و علایق عصر صفویه را در خود داشت به سوی جامعه‌ای در حال گذار و تحول پیش رفت. هر چند زمینه‌های وقوع این تحول امری درونی و برآیند سیر طبیعی تغییرات درون‌زا در ایران نبود، تداوم این روند سبب شد تاریخ‌نگاری از الگوی اندیشه تقدیرگرایانه، هزاره‌گرایی و

سده‌گرایی به سمت تاریخ‌نگاری عینی و واقع‌گرایانه پیش برود. اگرچه برخی قالب‌های کلان‌روایت موجود در منابع تاریخ‌نگاری از جمله پارادایم مسلط سیاست‌نگاری در منابع تاریخ‌نگاری تغییری در رویکرد و محتوای خود نداد، موضوعات سیاسی و مسائل اهل قدرت و سیاست به مثابه واحد مطالعه و مسئله در تاریخ با نگرش‌های دیگری نیز مورد مطالعه و بازبینی قرار گرفت.

۲. توسعه تاریخ‌نویسی محلی و سلسله‌ای در راستای ثبت مسائل و موضوعات جدید قرن سیزدهم قمری و رشد خودآگاهی مورخان از ماهیت تحولات دنیای بیرونی. ۳. طرح موضوعات جدید بر مبنای الگوپذیری از سنت‌های نوشتاری موجود در تاریخ‌های نو. ۴. گرایش به ساده‌نویسی در متن بر مبنای تحولات صنعت چاپ و بسط مخاطبان. در حقیقت، این تغییرات در بسترهای اجتماعی و جغرافیای فرهنگی بازتاب خود را در تاریخ‌نگاری ایران دوره قاجار داشته است و این امر خود متأثر از تغییرات کلان در عرصه‌های ساختار سیاسی و زندگی فرهنگی و اجتماعی جامعه ایران بود.

این پژوهش بر اساس روش تحلیل تاریخی و نیز تفسیر متون تاریخ‌نگاری صدر قاجاریه صورت گرفته است؛ بدین منظور، ابتدا وقایع و رخدادها را بررسی می‌کند و در مرحله بالاتر با روش تحلیلی به ارزیابی مباحث و مسائل مورد توجه مورخان این برهه می‌پردازد و سپس بر اساس روش تحلیل محتوا، کشف و بررسی کلان‌روایت‌ها و مسائل مدنظر مورخان دوره قاجار مورد توجه قرار می‌گیرد.

تاکنون درباره مسئله پژوهش حاضر تحقیقی انجام نشده است. اما مهم‌ترین تحقیقی که درباره تاریخ‌نگاری دوره قاجار منتشر شده کتاب *تداوم و تحول در تاریخ‌نویسی دوره قاجار* از عباس قدیمی قیداری است که به بررسی تاریخ‌نویسی قاجار از تأسیس تا سقوط آن پرداخته است. مهم‌ترین تفاوت‌های روش کار این تحقیق با کار آقای قدیمی قیداری تفاوت روش شناختی و تفاوت

در حوزه و قلمرو موضوعی مباحثی است که به آن پرداخته شده است. دکتر قدیمی با بررسی از تاریخ ایران به برهه زمانی از ۱۲۱۰ تا ۱۳۴۴ قمری پرداخته است. لازمه نگارش کاری با این گستردگی این بوده که عمدتاً با نگاهی پیرامونی درباره تاریخ‌نویسی‌ها سخن بگوید و در حقیقت «درباره»ی تاریخ‌نگاری‌ها سخن گفته تا «از» محتوای این متون. در اثر آقای قدیمی سعی شده اجزایی از مباحث ارزشمند مطرح شود که در کار این جانب استفاده شده است. از سوی دیگر، روش در طرح بنده با تأکید بر استخراج کلان‌روایت‌ها و طرح مسائل اصلی در تاریخ‌نگاری قاجار از تاسیس تا پایان حکومت محمدشاه است که این الگوی مطرح شده در پیشینه فوق‌الذکر نیست.

غلامحسین زرگری‌نژاد در چندین مقاله و نیز در کتاب *عصر آقا محمدخان* به مسائل مهم تاریخ‌نگاری و حوادث تاریخی دوره قاجار به خوبی پرداخته است. اهمیت آثار ایشان در قدرت تحلیل عمیق، شناسایی دقیق منابع خطی و چاپی و ارزیابی و نقد منابع در کنار تخصص و سال‌ها تحقیق درباره دوره قاجار است. تفاوت این کار با تحقیقات دکتر زرگری‌نژاد در این است که تحقیقات ایشان حول محور متغیر تاریخ سیاسی می‌چرخد، حال آنکه متغیر کار بنده تمرکز بر مباحث تاریخ‌نگاری و کلان‌روایت‌های مطرح شده در آن است.

در *چیستان قاجار*، تألیف محسن خلیلی استاد علوم سیاسی دانشگاه فردوسی، مؤلف علی‌رغم رویکرد برون‌دانشی به دانش تاریخ با مراجعه به منابع دست‌اول تاریخ‌نگاری قاجاریه به خوانش روایت‌های هویتی از آنان پرداخته است. اما مسئله او صرفاً هویت بوده و در بررسی منابع دوره اول قاجاریه تنها چهار منبع را بررسی کرده است.

مقالات متعددی هم در آثار و نوشته‌های ناصر تکمیل همایون وجود دارد که بررسی موردی برخی مورخان تا بررسی تاریخ‌نگاری‌های قاجاریه در پرتو

تاریخ ایران قرن سیزدهم قمری را در بر می‌گیرد؛ دو مجموعه تالیفی ایشان به نام‌های *خاستگاه تاریخی ایل قاجار* و *ره آغاز فرمانروایی* هر کدام مبتنی بر منابع دست‌اول و با شناخت دقیق از تاریخ این دوره به رشته تحریر درآمده‌اند.

متون تاریخ‌نگاری ایران از حیث پایگاه اجتماعی مورخ، موضع‌گیری‌ها، روش‌های گزینش و ثبت رخدادها در ذیل منابع تاریخ رسمی و دولتی قرار می‌گیرند. این امر باعث طرح ویژگی‌ها و نواقصی در متون یادشده می‌شود. پژوهش حاضر با تمرکز بر بیست منبع دست‌اول تاریخ‌نگاری قاجاریه از عصر تأسیس تا پایان دوره محمدشاه انجام شده است. این منابع عبارت‌اند از:

رستم‌التواریخ، محمد هاشم آصف رستم‌الحکما، تصحیح محمد مشیری، تهران: امیرکبیر.

تاریخ ذوالقرنین، میرزا فضل‌الله خاوری شیرازی، به کوشش ناصر افشارفر، تهران: وزارت فرهنگ، ۱۳۸۰.

مآثر سلطانیه، عبدالرزاق دنبلی، تصحیح غلامحسین زرگری‌نژاد، تهران: روزنامه ایران، ۱۳۸۳.

تاریخ محمدی (احسن‌التواریخ)، ملا محمد فتح‌الله بن محمد تقی ساروی، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۸.

تاریخ طلوع قاجاریه، امام‌قلی میرزا قاجار، نسخه خطی کتابخانه ملی، شماره ۱۰۹۱۴.

گلستان ارم (تاریخ قفقاز)، عباسقلی آقا باکی خانوف، تهران: ققنوس، ۱۳۸۱. تاریخ فتح‌علی‌شاه قاجار، محمدحسین اورجانی (بدایع‌نگار)، نسخه خطی کتابخانه ملی تبریز، شماره ۴۲۵۹.

تاریخ نو، جهانگیر میرزا قاجار، به اهتمام عباس اقبال آشتیانی، تهران: کتابخانه علمی، ۱۳۸۴.

تجربة الاحرار و تسلیة الابرار، عبدالرزاق مفتون دنبلی، تصحیح حسن قاضی طباطبایی، ۱۳۴۲.

تاریخ صافی، میرزا یوسف قزباغی، به کوشش حسین احمدی، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۹۰.

اخبارنامه (تاریخ‌خانات تالش در زمان جنگ‌های روسیه علیه ایران)، میرزا احمد لنکرانی، به کوشش علی عبدلی، تهران: مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، ۱۳۸۰.

تذکره نگارستان دارا، عبدالرزاق دنبلی، به کوشش عبدالرسول خیام‌پور، تبریز: بی‌تا.

اشرف‌التواریخ، محمدتقی نوری، تصحیح سوسن اصیلی، تهران: میراث مکتوب، ۱۳۸۶.

تاریخ عضدی، سلطان احمد میرزا عضدالدوله، تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: نشر علم، ۱۳۷۶.

تاریخ جهان‌آرا، میرزا محمد صادق مروزی، تهران: نسخه خطی کتابخانه ملی، شماره ۲۲۵۹.

تاریخ صاحبقرانی، محمود میرزا قاجار، تصحیح نادره جلالی، تهران: کتابخانه مجلس، ۱۳۸۹.

ملوک‌الکلام، فتح‌علی شاه قاجار، تحریر میرزا محمدتقی علی‌آبادی مازندرانی، تصحیح سید سعید میر محمد صادق، گنجینه بهارستان (مجموعه ۹ رساله در تاریخ دوره قاجار)، تهران: کتابخانه مجلس، ۱۳۸۷.

سفینه‌المحمود، محمود میرزا قاجار، به کوشش عبدالرسول خیام‌پور، تبریز: مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران، ۱۳۴۶.

زینت‌التواریخ، میرزارضی تبریزی، نسخه خطی کتابخانه مجلس. او به تمام اسناد، فرمان‌ها و گزارش‌های دولتی ۱۲ سال اول حکومت فتحعلی‌شاه دسترسی داشته و براساس آن تاریخ نوشته است.

آهنگ سروش (تاریخ جنگ‌های ایران و روس از آغاز تا ترکمانچای)، میرزا محمد صادق مروزی، تصحیح امیر هوشنگ آذر، تهران: مؤلف، ۱۳۶۹.

از حیث موضوعی، تلاش بر آن بوده تا با رویکرد مورخان یادشده به مسائل اصلی تاریخ ایران در نیمه اول قرن سیزدهم قمری تجزیه و تحلیل و دسته‌بندی شود و کلان‌روایت‌های موجود در ذهن مورخان و متن تاریخ‌نگاری کنکاش و استخراج شود.

در پایان این بخش، ضمن سپاس و قدردانی از داوران داخلی دکتر علی سالاری شادی و دکتر عبدالرحمن حسینی فرو و همچنین دکتر صفورا برومند و دکتر الهام ملک‌زاده و همچنین داوران خارجی دکتر ذکرائه محمدی و دکتر حسن زندیه که هر کدام با نگاه نقادانه خود در پیشبرد اهداف این پژوهش موثر بوده‌اند، از خوانندگان محترم تقاضا دارم که بنده را از نظرهای ارزشمند خود بهره‌مند گردانند. همچنین از شورای محترم انتشارات و مدیر نشر و ویرایش پژوهشگاه، دکتر یزدان رفیعی، در بازبینی و آماده‌سازی کار برای چاپ سپاس گزارم.

محمد امیر احمدزاده

استادیار تاریخ پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی